

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

ІСТОРІЯ КНИЖКОВОГО МИСТЕЦТВА КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*Рекомендовано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра за
освітньою програмою «Образотворче мистецтво»,
спеціальності 023 «Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація»*

Київ
КПІ ім. Ігоря Сікорського
2021

Історія книжкового мистецтва: Конспект лекцій [Електронний ресурс]: навч. посіб. для студ. спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад.: Ю. О. Коренюк. – Електронні текстові дані (1 файл: 1,6 Мбайт). – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. – 58 с.

*Гриф надано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол № 6 від 25.02.2021 р.)
за поданням Вченої ради Видавничо-поліграфічного інституту
(протокол № 5 від 28.01.2021 р.)*

Електронне мережне навчальне видання

ІСТОРІЯ КНИЖКОВОГО МИСТЕЦТВА КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Укладач: *Коренюк Юрій Олександрович*, к. мистецтвознавства, доцент.

Відповідальний редактор: *Оляніна С. В.*, д. мистецтвознавства, доцент.

Рецензент: *Юдкін І. М.*, д. мистецтвознавства, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України.

Навчальний посібник відповідає навчальній програмі дисципліни «Історія книжкового мистецтва» спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» освітньої програми «Образотворче мистецтво» підготовки студентів Видавничо-поліграфічного інституту. В посібнику подано конспект лекцій до тем, які вивчаються в курсі «Історія книжкового мистецтва» від перших збережених пам'яток ідеографічного письма на портативних носіях, розрахованих на довготривале зберігання, до появи книгодрукування набірними металічними літерами в Європі XV ст.

Для студентів ВПІ КПІ ім. Ігоря Сікорського спеціальності 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація».

© КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021

ЗМІСТ

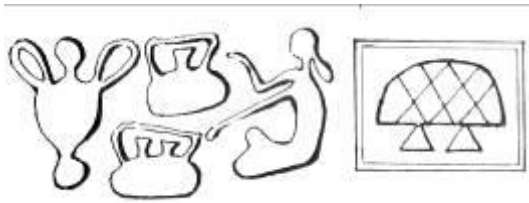
Передісторія книги.....	4
ПАПРУСНІ КНИГИ У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ	6
ГЛИНЯНІ ТАБЛИЧКИ-КНИГИ У МЕСОПОТАМІЇ	10
ПЕРШІ ПАПЕРОВІ КНИГИ У КИТАЇ.....	13
КНИГА В АНТИЧНОМУ СВІТІ.....	16
КНИГА У ВІЗАНТІЇ	29
КНИГА ДАВНЬОЇ РУСІ	38
КНИГА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ДО ПОЧАТКУ КНИГОДРУКУВАННЯ.....	44
ЛІТЕРАТУРА	58

Передісторія книги

Книга від часу своєї появи і донині виконує функцію носія інформації, розрахованої на довготривале зберігання. Слов'янське слово «книга» вперше зустрічається в Остромировому Євангелії (1056- 1057 pp.), де воно вжите у множині «кънигы» зі значенням письмо (букви, слова). Етимологія цього слова точно не з'ясована, існує думка, що до слов'ян воно потрапило за посередництвом тюркських народів з Китаю, де старокитайське слово «küan» означало сувій з текстом. А в слов'янських мовах слово «книга» при подальшому вживанні відновило значення фізичного носія інформації. В романо-германських мовах назва книги, французька «livre», іспанська та італійська «libro» походить від латинського слова «liber», що означає деревний луб, який використовувався у Римі для побутових записів, внаслідок чого так само почали називати будь-які записи, згодом письмові твори, а також книги. Подібним чином і німецька та англійська назви книги, «obuch» і «book» походять від німецької назви букового дерева, дощечки якого використовувалися свого часу для записів. Відтак книжкове мистецтво в широкому значенні включає передусім сукупність технологій обробки і підготовки матеріалів, необхідних для виготовлення книг, а також процес їх виробництва як фізичних предметів, призначених для побутового використання і довготривалого зберігання. Водночас книги потребують і художнього оформлення, тобто мистецтва у власному сенсі слова, яке з одного боку залежить від матеріалів та технологій виготовлення книг, з іншого боку є відображенням естетичних норм і смаків тієї, чи іншої епохи, які трансформуються багато динамічніше, ніж технології виробництва.

Перші книги з'являються одночасно з виникненням ідеографічних систем письма, в яких кожному слову відповідає ідеограма – графічний знак або сполучення кількох графічних знаків, форма яких фіксована (не міняється на протязі тривалого періоду). На відміну від піктографії, найбільш ранньої графічної фіксації вербальних повідомлень у вигляді зображень, елементи яких можуть варіюватися, утворюючи довільні композиції,

послідовність знаків ідеографічного письма (це можуть бути горизонтальні рядки або вертикальні стовпці) пов'язана із синтаксисом звукової мови. Відповідно ідеографічне письмо є графічною системою, ізоморфною синтаксичній системі мови. Цим воно принципово відрізняється від піктографії, яка до категорії систем не належить, оскільки її графічні форми не фіксовані. Визначення «письмо» стосовно піктографії може застосовуватися лише умовно, оскільки піктографія не має ні сукупності сталих знаків, ні правил їх сполучення. На первісних стадіях розвитку

людства піктографія була єдиним способом фіксації і передачі інформації (виявлені численні

***Перехід єгипетської
піктограми «молоком» в
ідеограму***

зроблені первісними людьми малюнки на кістках тварин, на каменях, наскельні зображення). Окремими племенами, що

зберігали стародавні традиції, зокрема північноамериканські індіанці, піктографія використовувалася до кінця XIX ст. Релікти піктографії існують і в сучасному суспільстві, це іконічні знаки-зображення транспортної сигналізації, торгових та рекламних постерів тощо.

Ідеографічне письмо починає формуватися на основі піктографії в культурах, що виникали в IV – II тис. до. н. е. в долинах великих рік. В рабовласницьких державах, що виникали у цих регіонах розвиток торгівлі вимагав систем письма з уніфікованими знаками, що було необхідно було для фіксації прав власності на предмети торгівлі, а також для господарської і юридичної документації. Не менш важливою була сакральна функція систем такого письма, яке використовувалося і при відправах релігійних культів. Окрім ритуально-магічного змісту написів вони були необхідними для фіксації божественного походження влади у теократичній державно-релігійній спільноті, а також для вславлення діянь її правителя, прикрашених зазвичай фольклорними мотивами епічних переказів та казок. Згодом подібні

сюжети стали взірцями для світської художньої літератури, одночасно з якою з'являються історичні твори, географічні мемуари мандрівників, наукові і філософські трактати. Тексти їх фіксувалися на зручних для транспортування і повсякденного використання носіях, водночас достатньо міцних, розрахованих на довготривале зберігання і експлуатацію. Матеріали і форма таких первісних книг в різних частинах стародавньої ойкумени були самими різноманітними, зумовлюючись технічними властивостями доступної сировини, ними визначалися і художні особливості оформлення книг, які в кожному регіоні мали свою традицію.

ПАПІРУСНІ КНИГИ У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Найдавніша ідеографічна система письма почала формуватися у IV тис. до. н. е. у народів, що жили у північній Африці вздовж середньої та нижньої течії річки Ніл. На початку III тис. до. н. е. в вони були об'єднані в єдину державу Верхнього та Нижнього Єгипту фараонами I та II династії. В цей період в Єгипті письмо з іконічними знаками, які зображали конкретні предмети. Для позначення дії, станів та абстрактних понять, теж застосовувалися також іконічні знаки, які тлумачилися символічно, доповнюючись для уточнення фонетичними знаками, що позначали приголосні звуки (графічних зображення голосних звуків в єгипетському письмі відсутні). Для написання власних імен та назв використовувалися лише фонетичні використовувалися знаки, які пізніше стали замінювати ідеограми і позначеннях абстрактних понять. В часи перших династій фараонів таке письмо було зрозумілим обмеженому колу втаємничених, передусім жерців, тому використовувалося воно лише для сакральних написів, що висікалися на стінах храмів, де форма його знаків лишалася незмінною до середини I тис. до н. е. Саме такі написи грецький теолог Климент Александрийский, який жив у II в. н. е. вперше назвав «ієрогліфами» (ієро – священний, гліф – вирізблений на камені), а нині так називають знаки китайської, японської, корейської та деяких інших східних

систем письма, що є комбінаціями ідеографії з фонетичними знаками. Іноді назву «ієрогліфи» застосовують лише до тих знаків письма, як мають картинно-іконічну форму. Окрім подібного ієрогліфічного письма, яке застосовувалася для сакральних храмових написів, в Єгипті паралельно існувало і інше письмо зі знаками умовної і значно простішої форми, найраніші зразки якого датуються з III тис. до. н. е. Називалося таке письмо ієратичним, оскільки грамотність у Єгипті вважалася священним даром бога мудрості Тота, якого вважали винахідником усіх видів письма. Але ієратичне письмо не було, попри назву, привілеєм одних жерців, документообіг єгипетського державного апарату потребував значної кількості грамотних чиновників і писців-скрибів. Їх навчали у спеціальних школах «Домах письма», що існували при храмах та при палаці фараона, в якому знаходився і архів державних документів. В такі школи набирали дітей вищого чиновництва, які готувалися до службової кар'єри, пізніше подібні школи організовувалися і при казначействах. На відміну ієрогліфічного храмового письма, яке лишалося впродовж майже трьох тисячоліть незмінним, ієратичне письмо еволюціонувало, в ньому поступово з'явилися знаки, що позначали не цілі слова а лише склади слів, згодом і окремі фонemi. Тому

загальна кількість знаків такого письма зменшилася до 600. Приблизно з XII ст. до н. е. ієратичне

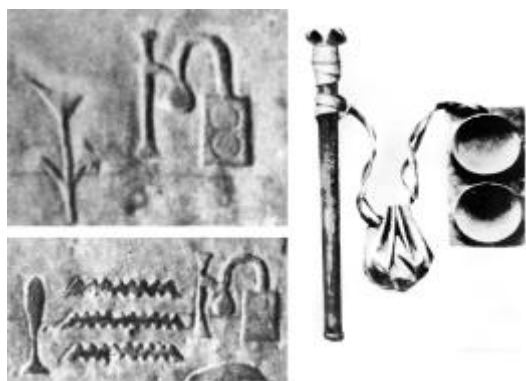
Перехід ієрогліфа «глек» в знак демотичного письма

письмо починає ще більш схематизуватися і спрощуватися, внаслідок чого виникає так зване

демотичне (народне) письмо, в цей же період виникають школи писців, де могли навчатися і діти простих ремісників. В демотичному письмі вже переважають знаки, що позначають фонemi, тому його вважають найбільш раннім буквено-звуковим письмом, хоча в ньому позначалися лише приголосні звуки. Проіснувало демотичне письмо до II ст. до н. е., коли в

еллінізованому Єгипті часів Птолемеїв його витісняє значно зручніше грецьке буквено-звукове письмо.

Основним матеріалом для письма в Єгипті був папірус, листи якого виготовлялися зі стебел очеретяної рослини, що росла по берегам Нілу (папірус – рослина ріки). В середні віки це єгипетське слово стало основою слів для назв китайського паперу в багатьох європейських мовах, у тому числі українській «папір». А стародавні греки папірус називали «харта», звідси сучасне «хартія» – для назви давніх документів. У III тис. до. н. е. виробництво папірису в Єгипті стало масовим, а коли він у I ст. до. н. е., розповсюдився в усіх країнах Середземномор'я, технологію його виготовлення описав римський письменник і вчений Пліній Старший у своїй «Природній історії». Середній розмір листів папірису становив 30x50 см, тому для великих текстів такі листи склеювали смугами, які згортали у сувої. Сувій звичного розміру складався з 18-20 листів довжиною 8-12 м, ширина смуги такого сувою варіювалася від 15 до 30 см. Текст на сувоях розташовувався стовпцями шириною 15-20 см. Самий довгий збережений до сьогодні сувій це Літописний звід Рамсеса II (Британський музей в Лондоні), його довжина 46 м, ширина 35,24 см. Для збереження сувої використовували спеціальні шкатулки, з назвою тексту, іноді іменем

***Пенал для пера і чорнильниці
зліва зображення на рельєфі,
справа сучасна реконструкція***

власника сувою. Папірус в усі часи був матеріалом дорогим, тому й в Єгипті, який був його єдиним виробником і тримав на це виробництво монополію, папірус використовували лише для важливих документів, а основою побутових записів

були керамічні черепки і дерев'яні дощечки, на яких вчилися і учні-початківці в школах скрибів. Оскільки папірус був

пористим і промокав, на ньому писали з однієї сторони письма. Чорнила для письма по папірису виготовляли із сажі, змішаної рослинним клеєм або з

кров'яною сивороткою. Для виділення заголовків та окремих слів-ідеограм використовувалися червоні чорнила з сурику свинцевого або з червоної вохри з тими ж клеями. Інструментом письма була тонка очеретяна паличка, на кінці заточена і розтовчена, внаслідок чого виникав м'який пензлик, яким зручно було писати на волокнистій поверхні папірусу. А з III ст. до н. е. для письма, у тому числі на папірусі, починає застосовуватися грецький калам – очеретяна паличка гостро заточена з розщепленням на кінці. Однак таким пером можна було лише писати, а пензликом не лише писали, виконувати також зображення, якими текст ілюструвався. Текст являв собою стовпці невеличких зображень-ідеограм, яких по висоті сувою уміщалося три-чотири десятки. Ілюстрації вставлялися безпосередньо у текст. Це зображення в основному людей, тварин і богів, схожі на початкових етапах існування ідеографії на деякі ідеограми, що позначаю людей та тварин, від яких ілюстрації відрізняються значно більшими розмірами, займаючи до половини висоти сувою. Окрім того для виконання ілюстративних зображень окрім чорних чорнил використовувалися червона та жовта вохра, а також білила, тобто ілюстрації були поліхромними.

Найбільше папірусних сувоїв збереглося до наших днів у могилах, куди їх клали разом з покійним, іноді разом з письмовим прибором, що складається з чорнильниць для чорного і червоного чорнила та пеналу для тростяного пера (зображення подібних приборів трапляються на рельєфних зображеннях скрибів). Найбільшу кількість папірусів дав некрополь, розташований біля стародавніх Фів. Серед них переважають пам'ятники періоду розквіту Фів (від кінця Середнього царства до кінця Нового царства 1580— 1071 рр. до н.е.). А біля Рамессея одній із гробниць, що датується, очевидно, періодом XIII династії, у 1895 р виявлено залишки однієї з найстародавніших у світі приватних бібліотек, в якій близько 20 папірусів з текстами світської й релігійної тематики. Менше пам'яток збереглося від бібліотек, які існували при палацах фараонів та при храмах. До нас дійшов каталог храмових книг храму в Едфу, вирізаний на стіні того приміщення, де

«Книга мертвих». Фрагмент сувою

«Закон періодичного руху небесних світил», «Перелік усіх місцевостей і про те, що вони у собі містять», «Загальні правила процесій величності бога Тота поза його храмом в усі свята», а також інші. Але це, як вважається, каталог лиш підручного фонду для повсякденного використання. Згадуваний вище Климент Александрійський пише про єгипетські книги самої різноманітної тематики, серед яких трактати математичного, медичного і астрономічного змісту, історичні хроніки з переліком фараонів, роками їх правління та діяннями, «повчання» (дидактичні твори), художня література різних жанрів: казки, байки, повісті, серед них найвідоміші «Сінухе» та «Повість потерпілого з потопленого корабля», яку сучасні дослідники порівнюють з «Одіссеєю» Гомера та арабськими казками про «Сінбада мореплавця». Але найчисленнішими були гімни богам і релігійно-магічні тексти, на зразок «Книги мертвих», яку клали разом з покійними у могили, оскільки ця книга була своєрідним ілюстрованим путівником для душі померлого по потойбічному світу.

ГЛИНЯНІ ТАБЛИЧКИ-КНИГИ У МЕСОПОТАМІЇ

На початку III тис. до. н. е., у той же приблизно період, коли в Єгипті утворилося єдине Царство, у Месопотамії в долині рік Тигру і Євфрату в Передній Азії виникає держава Шумерів. Тут не росло очерету, придатного для виготовлення матеріалу, схожого на папірус, зате кількість

глини була необмеженою, тому шумери писали на вологих глиняних платівках. Для побутових записів одну платівку використовували багаторазово, зволожнюючи глину перед новим записом, а тексти, які необхідно було зберегти, випалювали у вогні і пластична глина перетворювалася на тверду кераміку, яка не боїться вологи. Знаки шумерського ідеографічного письма початково зберігали подібно єгипетським ієрогліфам, іконічну схожість з означуваними об'єктами, але з

Вавилонські глиняні таблички з клинописом

часом інструментом письма стала очеретина з трикутно заточеним кінцем, який вдавлювався у вологу глину, лишаючи слід у вигляді клинця. Після цього ієрогліфи стали зображуватися комбінаціями таких клинців і вони повністю втратили

іконічний характер. Така техніка виконання написів на глині, разом з якою клинописний стиль зображення ієрогліфів узвичаївся й поширився на написи, вирізьблені на камені. Нині написи такого стилю, незалежно від матеріалу їх

Асіро-вавілонський словник на глиняній платівці

основ називають клинописом. Через певний час клинописний стиль розповсюдився на значних територіях, у тому числі на Кавказі, де при відсутності глини різьблені на камені написи в державі Урарту імітували клинопис глиняних табличок. Так само в країнах, які на протязі наступних двох тисяч років виникали в долинах Тигру і Євфрату, міняючи одна одну, це Аккад, Вавилон, Асірія, використовувалася та сама клинописна технологія виконання написів на глині і

її імітації в написах, вирізьблених на камені. Найвідомішим з них є кам'яна

стела із законами вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 р. до н. е.). Глиняні таблички виготовлялися товщиною до 2,5 см, для побутових потреб площею до двох дециметрів, які висушувалися на сонці або обпікалися у вогні. Державні документи могли мати більший розмір, до 20х40 см, зберігалися вони у керамічних чанах, запечатаних бітумними кришками.

Тогочасні книги являли собою збірки клинописних глиняних табличок, складених у відповідному порядку в дерев'яні ящики, до яких прикріплювалися глиняні ярлики з назвою тексту, іменем власника книги та його бога-покровителя. Залишки бібліотек таких книг виявлені у містах Урі, Лагаші, Киші та Ніпурі, в якому при храмі Енліля знайдено 54 тис. табличок, датованих від III тис. до IV ст. до н. е., тобто ця бібліотека існувала близько 3 тис. років. А найвідоміша бібліотека ассірійського царя Ашшурбаніпала, знайдена і розкопана англійськими археологами в середині XIX ст. в Ніневії (сучасна місцевість Куянджик), яка в 612 р. була зруйнована лідійцями. 47

Глиняні таблички в палаці царя Ашшурбаніпала (668-626 до н. е.), виявлені у XIX ст. О.Рассом

тис. табличок цієї бібліотеки зберігається нині у Британському музеї, що є лиш незначною її частиною. Таблички на мовах, якими користувалися вавілонці, еламіти, ассірійці, а також на шумерській, яка в часи Ашшурбаніпала була вже мертвою. Книги виготовлялися на місці, оскільки на кожній табличці

печатка «Палац владики Ассірії царя царів Ашшурбаніпала». Фрагментарно зберігся тематичний каталог цієї бібліотеки, в ньому книги релігійного змісту, серед яких перекази про початок світу, про Гільгамеша, про сходження богині Іштар, релігійні гімни і молитви – витoki лірики, передані за посередництвом євреїв християнству, з яким були засвоєні європейськими народами, релігійні містерії – перші зразки драматургії. Окрім цього довідники по граматиці, словники, літописи, трактати по астрономії і

астрології, математиці, зоології і іншим наукам. Оскільки асиро-вавилонська мова була свого часу мовою міжнародного спілкування, архіви глиняних табличок існували і в Малій Азії та в Єгипті, де знайдені в Тель-Амарні. На скелі Берхетсун (сучасний Ірак) зберігся тримовний текст (перський, еламський, вавилонський) часів Дарія I (521-486 р. до н. е.), дякуючи якому зусиллями вчених Г.Ф. Гротефенду (1775-1853) і Г. Роулінсон (1810-1895) клинопис було розшифрували.

ПЕРШІ ПАПЕРОВІ КНИГИ У КИТАЇ

В Китаї перша рабовласницька держава виникла в XIV ст. до н. в середній течії ріки Хуанхе. Тут археологами виявлено багато написів, зроблених на панцирах черепах, кабанячих кликах, на бронзових предметах, на камені. Це в основному ще піктографія, яка датується періодом династії Інь (XIV-XI ст. до н. е.). Ієрогліфічне письмо з'являється в епоху Джоу (XII-III ст. до н. е.), основна пам'ятка цього періоду «Шіцзін» (Книга пісень) – збірник ритуальних гімнів і народних пісень. Матеріалом для письма в цей період були пластини бамбуку, на яких ієрогліфи розташовувалися вертикальними стовпцями. Кілька таких пластин скріплялися металічними кільцями, що нагадувало платівки античних дерев'яних кодексів. Писали на бамбуку чорним лаком (тушшю), виготовленим з соку дерев, який наносили тонким пензликом. З IV ст. до н. е. почали писати на сувоях шовкової тканині, що було багато зручніше, але шовк був надто дорогим, тому він не зміг витіснити бамбук. А на рубежі нашої ери з'являється дешева заміна шовку – папір, який виготовляють з розмочених у воді і перемелених старих ганчірок, коноплі і кори дерев. Їх перемелена маса, вилита на сито і висušена, давала тонкі світлі і достатньо міцні листи паперу, на яких можна було писати тушшю. За свідченням літописця Фан Е винахідником паперу був Тсай Лунь, однак експерименти по виготовленню паперу велися, очевидно, ще з III ст. до н. е., а Тсай Лунь лиш узагальнив попередній досвід і наладив його масове виробництво. Попри виключну практичну зручність

папір як основа для письма не відразу замінив бамбукові пластини, лише у IV ст. було видано імператорський указ про перехід з бамбуку на папір. Для виготовлення книг паперові листи початково склеювали у смуги, які згортали сувої, подібні сувоям шовкових книг. Але згодом паперові смуги стали складати у вигляді гармонік, потім листи почали так, щоб їх можна було при читанні гортати.

Технологічні властивості паперу, передусім його пористість при достатній щільності, яка давала можливість отримувати на ньому відбитки фарби, нанесеної на рельєфну форму, сприяли появі перших в історії друкарських технологій. Першою з них був так званий естампаж з різьблених на камені написів і зображень, на які накладалися щільні листи зволоженого паперу, що вдавлювалися у заглиблення каменю і притиралися щітками або тампонами. В результаті утворювалося паперове кліше, на рельєфну поверхню якого після висихання наносилася фарба, якою можна було зробити певну кількість відбитків, притискаючи до листів тоншого паперу. Наступним було різьблення на дерев'яних дошках, з яких таким же способом

Діамантова Сутра, 868 р.

робили фарбою на папері відбитки, розповсюджується воно з VII ст. Потрапивши в Європу приблизно у XIII ст. н.е. ця технологія дістала назву ксилографії, від поєднання грецьких слів зі значеннями «дерево» і «малюю». З VII ст. в Китаї починає друкуватися щоденна газета «Дізін бао»

(Столичні відомості), а буддійські монахи друкують свої книги та ікони. Найвідомішою з таких книг є знайдена у Дунхані (західний Китай) в 1900 р. у печері, у захованій старовинній бібліотеці «Алмазна сутра». Ця книга являє собою сувій довжиною близько 5 м, склеєний з семи аркушів паперу, на

одному з яких надруковане зображення Будди, уся остання площа зайнята текстом. Розповсюдження ксилографії не витіснило, однак, рукописного виготовлення книг, які в буддійських монастирях продовжували переписувати і вручну, у тому ж Дунхані були виявлені рукописні сувої, датовані V – X ст.

Окрім техніки друку із суцільних дерев'яних дощок ієрогліфи почали вирізати на окремих глиняних кубиках, які потім випалювали у вогні. Вперше таку набірну техніку у 1048 р. застосував коваль Пі Шен, який виготов і перший друкарський прес (за чотири століття до того, як він з'явився у Європі). Керамічні кубики з ієрогліфами Пі Шен викладав на

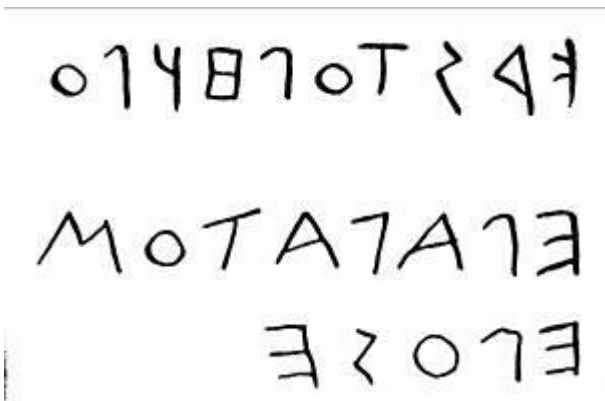
Еволюція форм китайських книг. Зліва книга з бамбукових пластин, справа паперові книги у формі гармоніки (уверху) і сувою (внизу)

металічній пластині, на якій закріплював сосною смолою і фіксував зовні рамкою, потім він змазував рельєф фарбою і за допомогою пресу друкував на папері. Після друку пластину нагрівав, смола розплавлялася набірні ієрогліфи можна було використовувати для набору

нового тексту. А в XIII ст. у китайців з'явилися дерев'яні і олов'яні набірні ієрогліфи. Такий спосіб друку перейняли корейці, які почали відливати ієрогліфи з міді. Але ієрогліфічне письмо, яке на Сході панувало, потребувало виготовлення дуже великої кількості набірних елементів, що не сприяло розповсюдженню тут у цей період набірних друкарських технологій.

КНИГА В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Нова епоха в історії книги розпочинається з розповсюдженням буквено-звукового алфавіту, знаки якого позначають не слова або склади, а окремі фонemi. Оскільки кількість фонем в жодній з мов не перевищує кількох десятків, буквено-звукове письмо сприяло швидкому поширенню

Грецький бустерфедон періоду VIII - VI ст. до н. е.

граматності, що було неможливим при використанні ідеографії, яка потребує знання не менше кількох тисяч ідеограм. Вважається, що буквено-звукове письмо, що з кінця II тис. до н. е. почало розповсюджуватися в Середземномор'ї, генетично пов'язане з єгипетським демотичним письмом, яке в цей же період перетворюється із силабічного (зі знаками, що позначають склади) на буквено-звукове. Найбільш простий і раціональний буквено-звуковий алфавіт з геометризованою формою знаків створили фінікійці, але він не був вокалізованим, тобто не мав позначення голосних звуків, які в семітських мовах не мають великого значення. У IX-VIII ст. до н. е. фінікійський алфавіт запозичили греки,

Грецький напис VI ст. до н. е. на черепку від розписного глечика.

які лишали його певний час не вокалізованим і так само, як фінікійці писали спочатку справа наліво. Але з VII ст. до н. е. правостороннє письмо у греків витісняється варіантом, в якому стрічки, написані справа і зліва, через одну чергуються. Таке письмо отримало назву «бустерфедон» (переклад – поворот бика, що оре рілля), але й воно існувало недовго, через століття греки переходять на письмо лише зліва направо. В V ст. до н. е. в грецьких

містах-полісах ще користувалися алфавітами які трохи відрізнялися один від одного, але повсюдно ці алфавіти вокалізувалися, тобто до приголосних додавалися важливі для грецької мови голосні звуки. А в 403 р. до н. е. афінський архонт Евклід законодавчо затвердив в якості офіційного грецького алфавіту його іонійський варіант.

Грецький напис V ст. до .н. е. на дерев'яній платівці.

На початкових етапах розповсюдження писемності греки використовували в якості основи для письма керамічні черепки, або дерево для текстів, призначених для зберігання, закони Солона (VI ст. до н. е.), зокрема, були написані на кипарисних дошках. Однак з VII ст. до н. е. греки

використовували папірус, який експортувати з Єгипту, через малоазійське портове місто Біблос. Від нього походить одна з назв папірусу «бібліон», а також назва книг християнського святого письма «Біблія», від якого, у свою чергу, походить назви книгосховищ у слов'янських мовах «бібліотека». Тим не менш папірус не став у античному мірі єдиним матеріалом для письма, оскільки з розширенням попиту на нього Єгипет почав збільшувати ціну. Тому паралельно з папірусом греки почали використовувати спеціально оброблену і підготовану для письма шкіру тварин. З IV ст. центром виробництва пергаменту стало місто Пергам у Малій Азії, звідси і його назва. Щоправда пергамент був ще дорожчим, але мав очевидні переваги. Папірус був крихким, вразливим від комах, псувався від вологи, тому для консервації його просочували кедровою олією, тим не менш папірусні сувої, які постійно експлуатувалися зберігалися в середньому не більше 200 р. Пергамент був багато міцнішим і стійкішим до біоушкоджень, окрім того, еластичні пергаментні листи можна перегинати і, не розрізаючи зшивати у зошити, чого не допускає крихкий папірус. Пізніше цю властивість пергаменту помітили, оцінили і почали використовувати для виготовлення книг-кодексів,

а відразу вона пройшла повз увагу, тому початково листи пергаменту, як і листи папірусу склеювали в Греції у сувої. Античні книги у формі сувої містили до 20 листів папірусу або пергаменту, довжиною до 10 м, середня висота смуги сувою була 20-30 см, але існували і мініатюри сувої висотою не більше 5 см. Писали і на папірусі, і на пергаменті чорнилом з сажі і рослинного клею очеретяним пером, заточеним і розщепленим на кінці. Текст на сувоях розташовували колонками шириною 10-15 см. Заголовок поміщали на початку, а для кращого збереження дублювали в кінці сувою, пізніше зовні до сувої почали чіпляти пергаментну бирку з назвою твору і його автором (titlus).

Грецький напис на надгробку II ст. у грецькій колонії у Причорномор'ї (Ольвія).

Одне з найстаріших грецьких книгосховищ існувало у школі Піфагора, однак до V ст. до н. е. книжкова справа в Греції поширення не набула. Більш розповсюдженим було традиційне читання за трапезами, на яких автори літературних творів знайомили з ними своїх друзів. Існували також публічні читання, зокрема історик Геродот і філософ

Емпедокл зачитували свої роботи на Олімпійських іграх. Але незабаром рукописи з літературними творами починають колекціонувати, виникає мода на приватні бібліотеки, разом з якою розвивається індустрія тиражування рукописів, а також торгівля ними. Це принципово відрізняє античну культуру від східної, де писці були привілейованою кастою служників храму або царською обслугою. В протилежність їм в Греції виготовленням рукописів займалися рядові ремісники, не виключаючи і грамотних рабів. Початок книготоргівлі в Греції відносять до часів розквіту Афін після Пелопоннеських воєн (431-404 р. до н. е.). Арістофан в комедії «Птахи» описує як афіняни після сніданку біжать у книжкові лавки. В репертуарі

тогочасної літератури поеми Гомера і Гесіода, ліричні вірші Алкея, Сапфо, драматичні твори, філософія. Славетними книжковими зібраннями того періоду, відомим й за межами Греції, були бібліотеки філософа Платона (428-348 рр. до н.е.) і Аристотеля (384-322 рр. до н.е.). Про бібліотеку Академії Платона відомо завдяки його творам, зібраним у бібліотеці його учня Аристотеля. Бібліотека в Лікеї (школі) Аристотеля включала і його власні філософські та наукові твори. Після його смерті ця бібліотека перейшла у спадок Теофрасту, учню Аристотеля, потім вона неодноразово міняла хазяїв, а в 86 р. до н.е. її вивіз до Риму як трофей полководець Сулла, який захопив і розорив Афіни.

З початком завойовницьких походів Олександра Македонського грецька культура розповсюджується на значних територіях Азії, а також у Єгипті. Розпочинається епоха еллінізму, що характеризується взаємопроникнення культурних традицій Сходу і Заходу, які навчаються розуміти одне одного, вивчаючи, класифікуючи і інтерпретуючи культурні здобутки різних народів. Еллінізм епоха вчених-класифікаторів і компіляторів, бібліотек і бібліотекарів-каталогізаторів. Перший елліністичний правитель Єгипту Птолемеї I Сотер (323-283 до н. е.) зібрав у своїй столиці Алесандрії видатних вчених з усього тогочасного культурного світу, серед яких були і співробітники та учні платонівської Академії і аристотелівського Лікею. Одному з них, Деметрію Фалерському належить ідея створення при Мусейоні (святилищі Муз) наукового центру з бібліотекою при ньому. Ідея була реалізована наступником Птолемеєм II Філадельфом (285-246 рр. до н. е.), емісари якого, роз'їхавшись по усій Європі, скупали рукописи, а на сході вони дійшли до самої Індії. Основна частина зібраних для Александрійської бібліотеки рукописів зберігалася в прибудові до царського палацу Брухейоні, останні в Серапйоні – прибудові до храму Серапіса. Упорядником і бібліографом бібліотеки був грецький поет Каллимах з Кірені (305-250 рр. до н. е.), після якого бібліотекою продовжували керувати вчені-філологи. При бібліотеці було організовано

скрипторій зі штатом переписувачів, а також виробництво папірусу. Перша трагедія з Александрійською бібліотекою сталася в 48 р. до н. е., коли Юлій Цезар, вмішуючись у династичну війну між Птолемеєм XIII і його сестрою Клеопатрою, спалив олександрійський флот, а в пожежі, яка перекинулася на місто, згоріла і частина бібліотечних фондів. Розміри тогочасних втрат за свідчення різних авторів варіюються від 40000 до 400000 рукописів. Але після цього бібліотека продовжувала ще існувати майже чотири століття доки у 391 р. натовп фанатично налаштованих християни, керованих патріархом Феофілом, погромила язичницький храм Серапіон, разом з яким спалив залишки бібліотеки. Щодо перекази про спалення Александрійської бібліотеки у 642 р. арабами, то вони, скоріш усього, є пізньою легендою.

Александрійська бібліотека була безумовно найбільшою і найзнаменитішою бібліотекою стародавнього світу, але єдиною не була. Публічні бібліотеки за доби еллінізму існували в усіх великих містах. Друга за величиною бібліотека після Александрійської існувала в столиці Пергамського царства, місті Пергамі (поблизу сучасного турецького Бергама). Її засновниками були царі династії атталідів Аттал I (241-197 рр. до н. е.) і його наступник Евмен II (197-159 рр. до н. е.). Останній згідно легенди звернувся до єгипетського правителя Птолемея V з проханням продати партію папірусу для копіювання рукописів, але Птолемей, не бажаючи мати конкурентів Александрійській бібліотеці, заборонив вивозити папірус до Пергаму. Тоді Евмен наладив у Пергамі масове виробництво шкіри, призначеної для виготовлення рукописів, звідки походить і назва цього матеріалу «пергамент». Упорядниками і каталогізаторами Пергамської бібліотеки були Кратей з Мелоса і Афонодор з Тарса, завдяки діяльності яких вона дійсно склала конкуренцію Александрійській бібліотеці. Згідно Плутарху кінець Пергамській бібліотеці поклав римський полководець Марк Антоній, який захопив у 36 р. до н. е. Пергам, забрав з бібліотеки 200000 рукописів і подарував їх Клеопатрі єгипетській в якості компенсації за

втрата, заподіяні Александрійській бібліотеці пожежею. Хоча за іншими даними Пергамська бібліотека продовжувала існувати і після пограбування.

Фінікійський алфавіт у грецькому варіанті став основою і для алфавіту латинської мови. Завдовго до того, як Греція перетворилася на провінцією Риму на західному узбережжі Апеннінського півострова існували грецькі торгові колонії, звідки дорійський різновид грецького алфавіту був

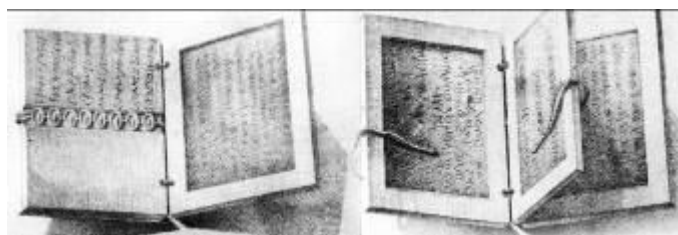
запозичений у VIII ст. до н. е. спочатку етрусками, а потім латинянами, які пристосували його до своєї мови і розповсюдили по усьому півострову.

Найдавніший напис

Найбільш ранній напис латиницею V ст. до .н. е. на камені, розташованому на римському форумі.

латиницею датується 600 р. до н. е., це «Чорний камінь Ромула» на римському

форумі, а також золота гравірована фібула Перенести того ж часу. Для побутових записів найбільш вживаним матеріалом у той час був липовий луб «liber» (звідси італійське libro – книга), на якому текст видавлювався

Римські дерев'яні кодекси. Уверху одна дерев'яна «сторінка», внизу диптих і триптих

загостреним предметом, рідше застосовували пальмове листя. В якості багаторазових основ для побутових записів

використовували вкриті воском дерев'яні дощечки-платівки, які називали «codex» (колода,

дерево) або «tabulae» (плита, таблиця). Писали по восковому шару загостреним металічним інструментом, який називався «stilus», завдяки такому використанню виникли переносні значення назви інструменту – спосіб викладу, манера письма, стиль в самому широкому значенні. Іноді на

Римські дерев'яні кодекси і сувої з інструментами письма. Фреска на стіні вілли Геркуланума.

поверхню воску наносили побілку «alum» – біла фарба (звідси сучасне «альбом»). Для збільшення об'єму записів кілька навощених дощечок скріпляли з одного боку кільцями подібно

листкам сучасної книги, які можна гортати. Тому коли в перших століттях нашої ери

такі книги починали виготовляти зі зброшурованих зошитами листів пергаменту, на них переходить назва дерев'яних книжок-кодексів (звідси сучасна назва великих книг «кодекс»). Але початково римляни виготовляли папірусні і пергаментні книги, як і греки у формі сувоїв. Як виняток сувої могли виготовлятися з полотна, на полотні зокрема написано щоденник імператора Авреліана (270-275 рр.). Окрім того Пліній Старший згадує і про тонкий свинець, текст на якому видавлювався гострим предметом. В одному з поховань на острові Родосі знайдено смугу свинцю товщиною 0,3 мм із заупокійними молитвами, а найбільший відомий текст, написаний на свинцевому рулоні, це поема Гесіода «Труди і дні». Про брошурування пергаменту зошитами вперше свідчить у першому столітті нашої ери поет Марк Валерій Марціал, який писав на в таких зошитах свої епіграми, але називає він їх не кодексами, а «pugillares membranei» (шкіряні таблички). Тобто тут бачимо поєднання назви старої форми з новим матеріалом. Масове витіснення пергаментних сувоїв кодексами-зошитами розпочинається у III ст. і завершується в основному у IV ст. Щоправда спорадично сувої з пергаменту на зразок сувоїв з папірусу продовжували виготовляти і значно пізніше, але це були поодинокі екземпляри. Стандартним форматом кодексу був лист пергаменту складений вчетверо «tetrado» (звідси рос. тетрадь), з

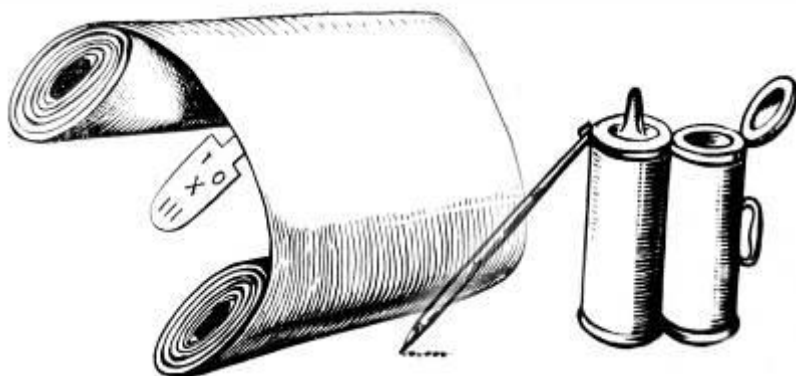
розміром сторінки по більшій стороні до 30 см. Але іноді виготовлялися і гігантські кодекси зі сторінками на повний лист пергаменту «folium» розміром до 80 см і більше (звідси сучасне фоліант – велика книга). На відміну від сувоїв, які були компактнішими і зберігалися у дерев'яних пеналах або мішечках, зшитих з пергаменту, для кодексів, особливо великих,

футляри робили не завжди. А для захисту першої та останньої сторінки від фізичних ушкоджень виготовляли обкладини з двох

дерев'яних дощочок, обшитих матерією або пергаментом і прикріплених зверху і знизу до зброшурованого блоку. На верхній обкладині могла кріпитися бирка з назвою твору, але основні вихідні дані рукопису по традиції, яка йде від оформлення сувоїв, продовжували писати в кінці тексту на останній сторінці (гр. колофон – закінчення). Першої титульної сторінки у тогочасних книгах-кодексах, як і у сувоях ще не існувало.

Інструментом письма і на папірусі, і на пергаменті було, як і у греків очеретяне перо, заточене і розщеплене на кінці, що називалося у римлян

Сувій, очеретяне перо-кала і два калами для чорного і червоного чорнила з фреска на стіні вілли Геркуланума.

«calamus». Чорні чорнила виготовляли із сажі і рослинного клею, а в IV ст. з'являються чорнила на основі сполук заліза. Для виділення заголовків використовували червоні кіноварні або червоно-вохристі чорнила

«gubrum» (звідси сучасна рубрикація). Імператор писав укази пурпуровими чорнилами, які виготовлялися з морських молюсків і мали темно-червоний (пурпуровий) або темно-синій колір. Особливо урочисті імператорські сувої суцільно забарвлювалися пурпуром, на тлі якого писали золотом або сріблом, яке перетиралося на пудру і змішувалося з клеєм. Форма букв таких документів копіювала в мініатюрі букви епіграфічних написів на триумфальних арках і колонах імператорського Риму. Стиль такого письма отримав назву «квадратний капітал», оскільки пропорції більшості його букв були близькими до квадрата і жодна з них не виходила за межі верхньої та нижньої ліній стрічки, винятком була буква Q з нижнім виносним елементом. Текст на камені спочатку писали фарбою, яку наносили пензлем з тупим широким кінцем, після чого промальовані фарбою букви висікалися різцем. При цьому форми, що відображають логіку роботи ширококінецьним пензлем, зберігалися, це широкі вертикальні штамби з характерними тонкими горизонтальними штрихами на кінцях, так званими засічками, а також напливи-потовщення в буквах з округлими елементами. Це надавало усім буквам архітектонічної чіткості, а написам суворого лаконізму і урочистості. Але в рядових рукописах подібний стиль якщо й використовувався, то лиш для заголовків, а основний текст писали так званою рустикою, назва якої походить від кореня зі значенням грубий. Для рустичного письма кінчик калам заточували під кутом, який дозволяв робити вертикальні штрихи букв тонкими, що збільшувало кількість слів у стрічці, відтак економило площу листа, при цьому горизонтальні штрихи виходили широкими, але площу, зайняту текстом це не впливало. З падінням Риму традиційні стилі римської каліграфії із вжитку поступово зникають. А в епоху Відродження італійські гуманісти повертаються до римського капіталу, додають до нього розроблені на основі його стилю малі стрічкові букви (у римлян, як і у греків малих букв не існувало) і починають випускають такої форми типографські шрифти, які

називають «антиква». Численні варіанти схожих гарнітур шрифтів з такою ж

Напис на колоні імператора Траяна

груповою назвою широко використовуються і нині. При цьому хрестоматійним взірцем стилю квадратного капіталу, як у гуманістів Відродження, так і тепер вважається напис на колоні Траяна на однойменному форумі в Римі, поставлений у 113 р. в пам'ять перемоги імператора Траяна над даками. Тож не випадково деякі з шрифтових гарнітур типу антиква, розроблених вже в XX ст., мають видові назви з використання імені «Траян».

Епіграфічний напис квадратним капіталом II ст.

REMIGIUSVBIGIUS
LIQILIVMINPRAE
PRAETEREATAMSV

Напис квадратним капіталом у рукописі IV ст.

У зв'язку з постійно зростаючим попитом на книги виготовлення і тиражування рукописів стало справою прибутковою, яка ще в республіканському Римі перетворилася на організоване виробництво з розподілом спеціальностей. Першим крупним видавцем рукописів був Тит Помпоній Аттик (109-32 рр. до н. е.), один з найбагатших людей свого часу. Свою видавничу діяльність він розпочав з публікації творів Цицерона, який був другом. Потім, найнявши велику групу переписувачів і професійних

редакторів, він видавав твори Платона з бібліотеки Аристотеля, яка потрапила до Риму при диктаторі Суллі, що вивіз її з Афін як військовий трофей. Але тиражуванням рукописів займалися самі різні верстви населення, у тому числі і вільновідпущені раби, часто видавці у своїх же майстернях їх і продавали. Одна з таких книжкових лавок виявлена в Геркуланумі, де в одному приміщенні з нею знаходилася і майстерня-скрипторій, і житло переписувачів. У такій майстерні кожен міг замовити тиражування як власного рукопису, так і будь-якого іншого, оскільки авторське право не регулювалося і взагалі

було відсутнє. Любий рукопис міг розмножуватися ким завгодно в кількості, обмеженій лише статками замовника тиражу, від розмірів якого автор тексту не отримував нічого. Якість продукції залежала від статусу

майстерні і її власника. У видавців, які мали належний штат технічних працівників, грамотних переписувачів, редакторів для коригування переписаних текстів, а також художників для оформлення рукописів, замовлення коштувало не дешево. Тому для якісного видання і популяризації своїх творів не надто забезпечені автори зверталися до багатих меценатів, яким робили посвяти, а ті на лестощі часом відгукувалися видавали твори, а іноді підтримували письменників і матеріально. Ті з авторів, кому

Портер Публія Теренція Афрі, який тримають два актори. Вхідна мініатюра манускрипту з текстами комедій Теренція. Копія 820-830 рр. (Ватиканський Теренцій).

дозволяли кошти, замовляли художнику свій портрет, який поміщали на

початку рукопису. Від античної доби такі портрети не збереглися, інформацію про їх існування дають візантійські рукописи, в яких перед початком євангельських текстів поміщаються мініатюри із зображеннями євангелістів, а на першій сторінці Псалтирів зображення царя Давида. Існують також безпосередні копії рукописів римських драматургів з портретами їхніх авторів, і хоча вони пізні, але оригінали, очевидно, досить близькі. Книготоргівля в Римі велася організовано, проводилися також книжкові і бібліотечні аукціони. В республіканські часи ринок рукописів знаходився на форумі, про що сповіщає поет Катул, а в часи імперії він переміщається на Взуттєву вулицю. Тут багаті римляни укомплектовували приватні бібліотеки. Одна з них, знайдена в Геркуланумі, складається вона з філософських трактатів в основному епікурейської спрямованості.

Окрім художньої і наукової літератури в бібліотеках могли зберігатися рукописи політичного змісту, оскільки політичні дискусії велися ораторами-політиками не лише публічно, а й у вигляді рукописних брошур, які тиражувалися і розповсюджувалися. Згодом з них виникла періодика. В 59 р. до. н.е. Юлій Цезар віддав розпорядження публікувати «Acta senatus» (Протоколи сенату), які були першим в історії періодичним виданням (китайські «Столичні відомості» стануть видавати лиш через сім століть). Майже відразу розпочався випуск «Acta diurna publica populi Romai» (Щоденна римська громадська хроніка), яка інформувала про сенатські засідання, військові дії, судові процеси, свята, гладіаторські бої, пожежі т.д. Писалася хроніка на вощених дощечках (кодексах), які тиражувалася і розносилися рабами по домівкам римської знаті, а в провінції вони посилялися поштою.

Ще одним важливим проектом Цезаря був задум створити в Римі публічну бібліотеку на зразок Александрійської, але його реалізації завадило вбивство. Втілення проекту в життя належить уже Октавіану Августу, який у 28 р. побудував на Палатині храм Аполлона і при ньому організував бібліотеку, якою користувалися усі вільні громадяни, а іноді раби також.

Взірцем для її облаштування була Александрійська бібліотека. Один з тогочасних енциклопедистів Теренцій Варрон, який опублікував ілюстровану книгу «Портрети» з біографіями семисот видатних римлян та греків, написав також спеціальний трактат по бібліотечній справі, де давав рекомендації по складанню каталогів та списків літератури. В цей же період виникла, однак, і політична цензура. До бібліотеки Августа не потрапили пророчі книги, які не узгоджувалися з його офіційною доктриною, за свідченням Гая Светонія 2000 таких рукописів згідно наказу Августа було знищено. Трофейні фонди бібліотек завойованих територій в період імперії звозили до Риму, де вони осідали у приватних бібліотеках, або у публічних, які були на той час вже численними як в самому Римі, так і у великих містах провінцій, Греції, Галії, Іспанії. В I ст. імператор Клавдій вводить спеціальну посаду бібліотечного прокуратора, який має наглядати за порядком в державних бібліотеках усієї імперії. Засновувалися державні бібліотеки як правило після дару імператора або приватної особи, а популярним бібліотекам письменники самі дарували свої твори, вважаючи це честю, існував також аукціони рукописів, де бібліотеки могли поповнювати свої фонди. При великих бібліотеках існували скрипторії, які постійно копіювали папірусні рукописи, оскільки папірус швидко зношувався і фонд постійно потребував реставрації та відновлення. Чимало імператорів були завзятими бібліофілами, які мали власні бібліотеки, а також дбали про облаштування бібліотек публічні. До них належали Тіберій, Веспасіан, а також Олександр Сєвер, який організував бібліотеку при Пантеоні, де були зібрані окрім латинських і грецьких рукописів сирійські та єврейські манускрипти. До падіння імперії державні бібліотеки традиційно поділялися на дві основні частини, в одній з них зберігалися латинські рукописи, у другій грецькі. Водночас, заснована Августом цензура продовжувала процвітати і після нього. Зокрема імператор Неорн вилучав з бібліотек і нищив рукописи, де його висміювали, а Доміціан стратив не лише автора, який проти нього писав, а й продавців, які розповсюджували його книги. Забороненими були також твори християнських письменників, тому

бібліотеки християнської літератури початково могли існувати лише нелегально. Лише після едикту імператора Костянтина I (313 р.), яким християнство було легалізоване і отримало можливість вийти з катакомб, положення помінялося, що жодною мірою не означало припинення боротьби з книгами. Вона тимчасово зосередилася лиш на текстах християнської тематики, передусім на літургійних, які з набуттям християнством офіційного статусу, а згодом перетворення на державну релігію імперії, почали активно редагуватися і сортуватися з метою відбору «правильних» (канонічних) варіантів. На першому Вселенському соборі у Нікеї була засуджена єресь Арія, твори якого відраз ж почали розшукувати і нищити. На цьому ж соборі з численних варіантів Євангелій, якими користувалися общини в різних регіонах християнської ойкумени, було відібрано чотири тексти, приписані євангеліста Матвію, Марку, Луці та Іоанну, які визнали канонічними, а усі інші Євангелія не лише вилучалися з ужитку а й нищилися фізично, в результаті до сьогодні дійшли лиш поодинокі тексти неканонічних (апокрифічних) Євангелій. Цікаво, що одне з них, Євангеліє апостола Хоми містить детальну оповідь про дитинство Богородиці, відсутню в канонічних Євангеліях, тому саме цей апокрифічний текст в усі часи був основним джерелом сюжетів Богородичних циклів в мініатюрах, храмових розписах та іконах. А після едикту Феодосія 378 р. про закриття язичницьких храмів вістря боротьби перемістилося на книги нехристиянський авторів, що означало війну проти усієї античної культури. Початком і символом цієї війни можна вважати розорення у 391 р. патріархом Феоділом Александрійської бібліотеки, а одним з її сумних результатів те, що з майже 3000 назв античних комедій і трагедій, відомих з різних джерел до сьогодні збереглося всього 44 повні тексти.

КНИГА У ВІЗАНТІЇ

У 330 р. імператор Константин I переніс столицю Римської імперії на берег Боспору у місто Візантій, яке перейменував у Константинополь, що

стало фактичним започаткуванням нової імперії (значно пізніше вона отримує назву Візантія). А після того, як у 476 р. воєначальник римської армії Одоакр скинув з римського престолу його останнього імператора Ромула Августула і відіслав імператорські інсигнії у Константинополь, побоюючись їхньої магічної сили, Візантія стає спадкоємицею Римської імперії не лише де-факто, а й де-юре. Однак культурна різниця між східною та західною частинами колишньої Римської імперії вже й на той час була істотною, а дедалі вона все збільшувалася. На Заході мовою міжнародного спілкування була латина, оскільки її більш-менш знало усе населення у тому числі і у варварських королівствах. Однак з часом класична латинська мова стала забуватися, а богослужіння Римської Церкви велось лише на латині, вона ж лишилася мовою наукового спілкування, відтак і мовою вищої освіти, яка стала церковною монополією і лишалася такою до появи у XIII ст. перших університетів. Візантія також була багатонаціональною імперією, але на території колишньої Греції жили переважно етнічні греки, тому державною мовою східної імперії була грецька. Тож попри негативне ставлення християн до язичницької культури грекомовні філософи, історики, письменники для грамотних верств населення були доступними, незалежно від того були вони християнами, чи іудеями, чи язичниками. Більш того, жоден з візантійських імператорів попри активну, зазвичай, демонстрацію орієнтації на офіційне християнство, ніколи не відмовлявся від античної культурної спадщини. Тому на початкових етапах розвитку візантійської освіти основою навчання лишалися твори античних класиків, відтак зберігалось відносне розмежування між освітою світською та духовною, а також між світською та духовною наукою. У великих містах були збережені приватні язичницькі школи, які давали початкову освіту, а середню і вищу освіту отримували у Константинополі. Тут візантійські лексикографи, ритори, коментатори, користуючись античною науковою, філософською і літературною спадщиною, складали антології і словники. Один з великих каппадокійців, вселенський отець Церкви Василій Великий, автор літургії,

що носить його ім'я, написав спеціальний твір, що називався: «Як молоді отримувати користь з язичницьких книг», в якому детально розбирав різні жанри античної літератури з точки зору придатності для християнської освіти. Але при цьому в церквах у той період разом єретиками анафематствували і усіх язичників, попри те, що твори багатьох з них переписувалися і зберігалися не лише в імператорській бібліотеці, а й у шкільних бібліотеках, навіть у монастирях.

Найбільшу публічну бібліотеку в Константинополі заснував імператор Костянтин I (за іншою версією вона створена сином Костянтина, Констанцієм) у 477 р. ця бібліотека згоріла, нараховуючи най час пожежі 120 тис томів, пізніше була відновлена. У 425 р. імператор Феодосій II засновує в Константинополі університет і при ньому бібліотеку, а в 726 р. імператор-іконоборець Лев III Ісавр спалює і університет, і бібліотеку. В період іконоборства, що з недовгою перервою продовжувалося від 726-843 рр. почалося масове пограбування монастирів, значні збитки монастирським бібліотекам. припинилося переписування книг. В рік повалення іконоборства (853 р.) патріархом Константинопольським стає Фотій, один з видатних інтелектуалів своєї епохи. Він мав велику приватну бібліотеку, яка була широковідомою, але не збереглася, до нас дійшло лише його «Тисячекнижжя» – збірник анотацій прочитаних ним книг як християнських, так і язичницьких авторів. Дякуючи цьому рукопису маємо інформацію про багато втрачених нині або й взагалі невідомих творів та їх авторів.

Окрім імператорської, університетської, публічних і приватних бібліотек, які існували в Константинополі і інших містах Візантії, абсолютна більшість візантійських рукописів, що дійшла до нашого часу, належала книжковим зібранням, які існували при монастирях та великих церквах. Найвідоміші і, можливо, найбільші бібліотеки існували у константинопольському Студійському монастирі та у лаврі св. Афанасія на Афоні. Випускалися рукописи для таких бібліотек майже виключно в монастирських скрипторіях, відповідно їх репертуар складався в основному з

літургійних текстів, які читаються на службі, це Євангелія, Псалтирі, житія святих, а також інших, необхідні для богослужіння книги, требники, церковні правила, устави та інші. В багатьох монастирських уставах існував пункт про те, що монахи обов'язково повинні читати книги, а одним з найбільш шанованих благочинств вважалося переписування книг.

Євангельські читання IX ст. Унцал, коричневі чорнила на білому пергаменті

Для виготовлення рукописів у Візантії використовувався лише пергамент, папірус практично не зустрічається. В основному це кодекси, хоча, як виняток, сувої

також трапляються, навіть у Х ст. Знаряддям письма лишається калам – очеретяне

перо, заточене так само, як в Римі. Чорнила використовувалися того ж складу, що й в античності, але вони зазвичай не густо-чорні, а мають коричнюватий відтінок, іноді навіть ледь прозорі. Для виділення заголовків і початкових букв (ініціалів) використовується червона фарба. Текст на сторінці розташовується або одним прямокутним блоком з широкими полями, або двома колонками. Межі текстових блоків продавлювалися у пергаменті загостреним інструментом, ним же прокреслювалися лінії стрічок тексту. Для особливо коштовних рукописів використовувався пергамент забарвлений пурпуром, маже чорним або трохи світлішим темно-червоним, на якому писали золотими або срібними чорнилами, як робилося в

імператорському Римі при підготовці особливо важливих документів. Іноді пурпур мав не надто темний червоний відтінок, тоді текст на ньому писали чорними чорнилами. На тлі такого червоного пергаменту іноді розташовували і живописні ілюстрації. Почерк з роздільним

Четвероевангеліє IX ст. Напівнцал, золоті чорнила на пурпуровому пергаменті

написанням букв, що мають квадратні пропорції водночас, із значною кількістю заокруглень, майже без виносних елементів. Називають його унцал, оскільки він нагадує почерк латиниці з такою ж назвою, який починає формуватися у IV ст. У візантійських рукописах унцал майже не трансформувався до IX ст., коли його починає витісняти мінускул, з меншими розмірами букв, виносними елементами, а також з'єднування окремих букв одна з одною. А в XIII ст. з'являється книжковий курсив,

нахилений з великою кількістю виносних елементів і лігатурних скорочень.

Візантійські рукописи, навіть найпростішого оформлення не обходяться без декоративних елементів. Заголовок кожного розділу

Омовіння ніг. Євангельські читання IX ст.

доповнюється орнаментальною заставкою прямокутної або складнішої форми, орнаментами оформляються і ініціали. В дешевих рукописах ця

декорація може бути

графічно промальована тими ж чорнилами, якими написано текст. Але в абсолютній більшості

випадків декорація

ілюмінувалася, тобто поліхромно розфарбовувалася, а в багато декорованих рукописах текст доповнюється сюжетними ілюстраціями. Такі рукописи називають

лицевими, а

Всесвітній потоп.

ілюстрації в них

Віденський Генезис IV ст.

називаються

Живописна мініатюра і

чорний текст на

мініатюрами від

пурпуровому пергаменті

латинського

«*miniaceus*» – пофарбований кіновар'ю або червоним кольором, яким в

Таблиці канонів з невеличкими сюжетними композиціями на полях. Євангеліє Рабули, 586 р.

рукописах виділялися заголовки та ініціали. Попри таку назву мініатюри в абсолютній більшості випадків являли собою живописні зображення, виконані темперними фарбами, при цьому їхнє тло часто вкривалося, як в іконах листовим золотом, тобто вони були фактично зменшеними іконами так званого легендарно-історичного жанру (представляють події священної історії). Так ілюструвалися біблійні

та євангельські тексти, а також

життя святих в ілюмінованих

місяцесловах та менологіях, які

супроводжувалися ілюстраціями – сюжетними мініатюрами, що

облямовувалися прямокутними рамками і розташовувалися у верхній або нижній частині сторінки, рідше одна композиція займала цілу сторінку. Іноді два або й більше сюжетів komponувалися двома розташованими один над одним, що нагадує яруси реєстрів євангельських та житійних циклів в середньовічних храмових розписах. В мініатюрах два такі реєстри могли сполучатися з розташованим вище або нижче текстом, а іноді для них виділялася ціла сторінка, на якій композиції розташовувалися трьома-чотирма реєстрами, частіш усього по дві сцени в ряду. А в деяких випадках невеличкі композиції без облямувань вставлялися між рядками тексту, але при цьому під ногами усіх персонажів розташовувалася смуга землі так званий позем, часто з умовно зображеними на ньому деталями пейзажу, які давали відчуття цілісності сцени і вказували на середовище сюжетної дії. Значно рідше невеличкі сюжетні сценки або окремі постаті персонажів розташовувалися на полях сторінки поряд з текстом. Такий варіант демонструє одна з ранніх пам'яток східнохристиянської мініатюри, сірійське Євангеліє Рабули (переписане монахом Рабулою у 586 р.). В ньому представлено практично усі варіанти розташування мініатюр, які надалі використовувалися при оформленні візантійських рукописів. Це і великі сцени на усю сторінку, і розташування їх двома ярусами, і сполучення композицій з текстом, але найбільша кількість сюжетів представлена невеличкими сценами, розташованими на полях сторінки по обидва боки таблиць канонів, в яких дається звідна нумерація переліку глав і віршів чотирьох Євангелій. В цьому ж рукописі канони вперше оформлені у вигляді ківоріїв (невеликих куполів) на чотирьох колонах, між якими розташовані тексти таблиць. Оскільки на Сході такі ківорії будувалися над колодязями з водою, то символізм тут очевидний – Євангеліє є життєдайним джерелом спасіння для людських душ, зображених у вигляді птахів, які з обох сторін підходять до хреста на верхівці купола ківорія. Надалі таблиці євангельських канонів у всіх візантійських, а також вірменських та грузинських рукописах, а з X ст. і в рукописах Західної Європи саме так і оформлятимуться. А

розташування на полях сторінок невеличких сценок розповсюдження не набуде за винятком Псалтирів, для яких подібне ілюстрування стане характерним, де поряд текстами псалмів будуть зображуватися постаті персонажів або предмети, символічно, пов'язані зі

Сувій Ісуса Навіна, X ст.

змістом

псалма до

якого вони відносяться. Щоправда в деяких Псалтирях періоду так званого Македонського Ренесансу (IX – X ст.) з остаточним поваленням іконоборства У цей період столичному мистецтві Візантії поширюється мода на античність, з'являються великі сюжетні композиції, які займають повну сторінку. Деталі таких мініатюр, а також живописні пейзажі їхнього тла

свідчать про

те, що вони є

копіями

оформлення

елліністичних

рукописів. В

цей же період

виготовлено

Євангеліст Матвій. Євангеліє XII ст.

так званий сувій Ісуса

Навіна, архаїчна для свого

періоду форма якого свідчить про копіювання якогось ранньохристиянського біблійного тексту, а також його незвичних для наступної візантійської традиції панорамними пейзажами, написаними вохрою маже монохромно. В поіконоборчий період перед початком тексту кожного Євангелія звичною

стає постать євангеліста, який пише за пультом євангельський текст. Такі зображення можна вважати

прообразами фронтисписів у сучасних Книгах. Іноді на подібних фронтисписах зображають імператора з членами його родини, якщо вони є замовниками рукопису, разом з ними можуть бути зображені їхні святі покровителі, а вверху може бути погруддя Христа в хмарах, в такому разі композиція набуває ктиторського змісту. Часто на перших сторінках рукописів зображуються Христос або Богородиця.

Христос і Дванадцят апостолів. Емалі на окладі Євангелія X ст.

У Візантії маже відразу з'являється і розповсюджується традиція дерев'яні кришки обкадин літургійних кодексів прикрашати поверх шкіри чи матерчатої обшивки металічними прикрасами, а часто вкривати їх так званим окладом, тобто суцільними металічними пластинами з орнаментальним або сюжетним карбуванням. Для особливо цінних книг оклади виготовлялися із золота і прикрашалися дорогоцінними каменями,

перлами та емалевими зображеннями Христа, Богородиці, Дванадцяти апостолів і інших святих. На окладах Євангелій

традиційним стало розташовування на чотирьох кутах медальйонів із зображеннями Євангелістів, а іноді оклади прикрашалися карбованими або емалевими зображеннями сюжетних сцен.

З XIV ст. Візантія дедалі більше потерпала під натиском турок-османів. Із захоплених ними територій вчені і письменники тікали разом зі своїми бібліотеками, в Італію, де вони знаходили притулок у ренесансних гуманістів. Серед найвідоміших візантійських емігрантів був церковний діяч Віссаріон Нікейський (1403-1472), який став в Італії католицьким кардиналом. Вже з Італії він посилав своїх людей в захоплений турками

Константинополь, Афіни, Трапезунд, які розшукували і вивозили рукописи. Свою бібліотеку (600 манускриптів грецьких і римських класиків) він передав Венеціанській республіці, яка зберігалася в монстирі св. Марка.

КНИГА ДАВНЬОЇ РУСИ

З розповсюдженням в IX ст. серед слов'янських народів Балкан та Східної Європи християнства грецького обряду у них з'являється писемність. На першому етапі використовувалися дві абетки, глаголиця та кирилиця. Кирилиця була створена на основі грецької абетки з доповненнями букв, необхідними для передачі слов'янської фонетики. Відповідно форма більшості букв кирилиці була подібна буквам грецького унціального письма, кириличний варіант якого дістав назву уставу або уставного письма. З другої половини XII ст. уставний почерк трансформується, в ньому виникає дедалі

Одна з дерев'яних платівок-цер з текстом псалмів. Новгород, рубіж X-XI ст. (розкопки 2000 р.)

більша кількість виносних елементів і він перетворюється в напівуставне письмо, яке в XIV ст. повністю витісняє залишки уставу. В XVI ст. на основі напівуставу розробляються кириличні друкарські шрифти, які у трансформованому вигляді користуються в Східній Європі та на Балканах дотепер. Традиційно вважається, що кирилиця була створена Кирилом (Костянтином Філософом), одним з двох слов'янських просвітителів – братів македонців святих Кирила і Мефодія. А походження глаголиці, яка не була

схожа на жодну з інших абеток, точно не з'ясоване. Глаголиця мала розповсюдження серед західних слов'ян, які були християнами римського

обряду, тому з середини XI ст., після заборони Римо-Католицькою Церквою богослужіння слов'янською мовою вона виходить з вжитку, а згодом майже повністю зникає і у них, і на Балканах.

У 988 р. київський князь Володимир робить християнство державною релігією Київської держави. Він будує у Києві церкву Богородиці (Десятинну) і привозить із захопленого ним Херсонеса (візантійської колонії у Криму) усе необхідне для служби, передусім ікони і книги, а також священика Анастаса Корсунянина, про що сповіщають літописи. Описуючи далі діяльність Володимирового сина, князя Ярослава Мудрого, літописець пише про розширення і укріплення ним Києва та храмобудування, а також згадує про його любов до книг, багато з яких він «поклав» у святій Софії. Звідси очевидно, що при ризниці кафедрального собору Софії Київської

Остромирово Євангелії. Перша сторінка тексту від Іоанна

існувала велика бібліотека, вочевидь, працював і скрипторій, могло вестися також літописання, хоча жодної книги від епохи князів Володимира та Ярослава до наших днів не дійшло. Лише у Новгороді Великому (РФ) у 2000 р. археологами (керівник В. Янін) було виявлено чотири невеличкі липові дощечки-платівки, вкриті воском, на якому записані тексти 75 і 76 псалмів. Ці дощечки (цери), з'єднувалися дерев'яними кілочками, які вставлялися в отвори, тож це була книга на зразок римських

дерев'яних кодексів, що відрізнялися від них лише з'єднанням (платівки римських кодексів скріплялися мотузкою або металічними кільцями). На залишках попереднього затертого тексту «новгородської Псалтирі» (з такою назвою ця знахідка увійшла в науку), який існував до псалмів, прочитані

Остромирово Євангеліє. Євангеліст Лука

решти дати з 6507 р. (за сучасним літочисленням 999 р.). Відтак на сьогодні це найстарша книга слов'янського світу, більш ранні написи старослов'янською мовою, які збереглися у Болгарії та Хорватії, усі епіграфічні, а найраніші пергаментні кодекси Київської Русі датуються другою половиною

XI ст. Про книжкову справу

цього періоду дещо

відомо з Печерського патерика, що містить оповіді про святих отців, заснованого в середині XI ст. у Києві Печерського монастиря. З нього довідуємося про приїзд до Києва в 1070-х рр. майстрів з

Константинополя для будівництва та оздоблення Великої Печерської церкви (Успенського собору), а також про те, що на її хорах цієї потім

зберігалися «хартії», привезені візантійськими майстрами. Патерик сповіщає, що серед печерських монахів були переписувачі книг і палітурники, навіть Феодосій Печерський, один із

Ізборнік Святослава. Отці церкви, арк. 3.

засновників монастиря прях нитки для переплітання книг. В монастирі була живописна майстерня, де працював славнозвісний іконописець Алімпій, тож в ній рукописи могли прикрашатися мініатюрами. Монахом Печерського монастиря був Нестор Літописець, якому приписують «Повість минулих літ», а з початком XII ст. літописання ведеться і у Михайлівському монастирі на Видубичах. Але збережені тексти усіх літописів, у тому числі Печерського патерика це списки, датовані не раніше XIII ст. Найбільш ранньою точно датованою пергаментною книгою Київської Русі є Остромирове Євангеліє, виготовлене у 1056-1057 рр., очевидно, у скрипторії київського князя. Дати

вказані у його колофоні, з якого довідуємося, що замовником цього Євангелія був новгородський посадник Остромир-Йосип, родич київського князя Ізяслава, а переписувачем був диякон Григорій. Цей об'ємний

Ізборнік Святослава. Князь Святослав з сім'єю, арк. 1зв. і Христос, арк. 2.

рукопис, Євангеліє-апракос (містить тексти усіх чотирьох Євангелій) написано класичним слов'янським уставним письмом, а багата декорація кодексу відповідає найвищим нормам столичних скрипторій Візантії. Перед текстами Іоанна, Луки і Марка вміщені фронтисписи з зображеннями цих євангелістів, облямовані візантійськими квітково-пелюстковими орнаментами, а лист, призначений для мініатюри, залишено порожнім перед текстом Матвія, з якихось причин зображення цього євангеліста виконати, очевидно, не встигли. Але заставки по усьому тексту кодексу рясніють поліхромними візантійськими орнаментами, багато орнаментовані і численні ініціали. Наступним за часом київським рукописом є датований 1073 р. Ізборник Святослава. Замовником Ізборника був князь Ізяслав Ярославич, а власником став його брат Святослав Ярославич, який захопив київський стіл

Гертруди, а після одруження Гертруди з київським князем Ізяславом Псалтир потрапила до Києва. Тут в неї були вшиті нові мініатюри, одна з яких представляє апостола Петра – святого покровителя Гертрудового сина Ярополка, зображеного нижче поряд з матір'ю та дружиною Іриною. Стиль живопису мініатюри візантійський, але вона не має прямокутного

***Мстиславове Євангеліє. Євангеліст Лука
(копія мініатюри Остромирова Євангелія***

Немовлям-Христом. Датуються усі ці мініатюри періодом після 1078 р., оскільки на жодній з них не представлено чоловіка Гертруди, князя Ізяслава, який у тому році загинув. З початком XII ст. ще одним давньоруським центром по виготовленню багато ілюмінованих рукописів стає Новгород. Тут близько 1117 р. на замовлення новгородського князя Мстислава виготовили копію Остромирова Євангелія, яка нині називається Мстиславове Євангеліє. Воно близько повторює усю декорацію оригіналу, при цьому дає повний комплект зображень чотирьох Євангелістів. У той же період ігуменом Юрь'єва монастиря у Новгороді було замовлене ще одне Євангеліє, особливістю якого є те, що усі його орнаментовані заставки, ініціали і

облямування і безпосередньо до усіх постатей примикає текст, що для візантійських рукописів не характерно, тим більш, текст написано латиною. Останні чотири повносторінкові мініатюри виконані в типово візантійській традиції, вони представляють Різдво Христове на тлі храму, розп'яття з євангелістами, Христа-Пантократора на троні з невеличкими постатями Ярополка та Ірини поряд, а також Богородицю на троні з

фронтиспіс у вигляді трикупольного храму промальовані графічно лише кіновар'ю і на поліхромію не розраховувалися. В Галичині перші ілюміновані рукописи з'являються також у XII ст., це Добрилове Євангеліє (1164 р.) з мініатюрами чотирьох євангелістів, виконаних в тій же візантійській традиції, хоча й помітно спрощеній. Надалі візантійська традиція продовжує панувати на українських землях до появи у XV ст. перших ознак ренесансних впливів. Але датований 1397 р. Київський Псалтир ілюстровано ще в типово візантійській традиції невеличкими мініатюрами на полях рукопису.

КНИГА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ДО ПОЧАТКУ КНИГОДРУКУВАННЯ

В Західній Європі після падіння Римської імперії у народів, звільнених від її панування, латина зберігається як мова міжнародного спілкування з одночасним формуванням національних її варіантів. В письмі рукописний різновид римського квадратного капіталу, а також рустика витісняються римським унцалом, що виникає в останні десятиліття імперії з більшою кількістю округлих елементів і зручнішим при написанні. Поступово таке письмо зазнає впливів скорописного курсиву, внаслідок чого його букви меншають і в них з'являються виносні елементи, такий варіант письма отримує назву напівунцал. З VII ст. букви напівунцалу стають подібними стрічковим буквам пізнішого часу, але функціональне розмежування малих і великих букв, якими почнуть користуватися для позначення початку речень та розділів, з'являється лише в IX – X ст. До цього часу малі і великі накреслення букв спільно не використовуються, написані ними тексти по-різному навіть називаються, з використанням великих букв – маюскул, а малих – мінускул. При цьому розповсюдження маюскульних текстів скорочується і з VII ст. використання маюскулу обмежується в основному одними заголовками. В цей же період на основі мінускульного напівунцалу виникають так звані національні латиниці зі своїми регіональними особливостями почерків, які розділяють на чотири

основні групи. Це ірландсько-англосаксонське (Ірландія і Англія), меровінгське (Франція), вестготське (Іспанія) і старо-італійське (Італія) письмо. Книги цього періоду в основному вже пергаментні кодекси, однак на відміну від Візантії, де з часів її утворення папірус практично зникає, в Західній Європі паралельно з кодексами ще досить довго продовжують використовувати і папірусні сувої, особливо в канцелярії Римської Церкви, останній написаний на папірусі документ, який дійшов до нашого часу, це папська булла XI ст. Пергамент до XIII ст. виготовлявся у монастирях, а пізніше його виробництвом зайнялися міські цехи ремісників. Але пергаменту постійно не вистачало, тому широко застосовувався палімпсест, особливо в ранньохристиянський період в монастирських бібліотеках твори язичників Тита Лівія, Вергілія, Евріпіда змивали і записували тексти отців Церкви. Пергаментні зошити, з яких складався кодекс, нумерувалися римським цифрами, які називалися кустодами (лат. *custos* – вартовий), у кінці кожного листа прийнято було писати перше слово наступного листа – рекламанти. Інструментом письма був тростяний калам, який поступово витіснявся пташиними перами (у Візантії відсутніми), пробували і металічні пера, але розповсюдження вони не отримали, бо до появи сталевих пер у XVIII ст. були надто жорсткі. Для лінування пергаменту використовували свинцевий або срібний грифель, а у 1125 р. вперше застосовано графіт. На відміну від античних чорнил із сажі і рослинного клею, які на пергаменті легко змивалися, в Західній Європі в середні віки виникла нова рецептура стійких чорнил, барвником яких був сік з наростів на дубовому листі з домішкою сульфату міді і гуміарабіку. Каламарем міг бути ріг, вставлений у кришку пульта, існували і металічні переносні чорнильніці.. Пігментом для червоних чорнил був сурик свинцевий.

Осередками писемної культури і освіти в національних державах, що утворилися на теренах колишньої Західної Римської імперії стають монастирі. Першим таким монастирем став заснований в Італії на початку VI ст. Віваріум. Його настоятелем і засновником був радник остготського

короля Теодоріха, патрицій Кассіодор, який мав класичну освіту. При монастирі він організував бібліотеку зі скрипторієм і організував духовну академію. Для монастирської бібліотеки Кассіодор за власні кошти скупав старовинні рукописи як в Італії, так і інших регіонах Європа, а також у Африці, тож у бібліотеці була зібрана не лише християнські богословські трактати, а й античні історичні твори, граматика, астрономічна та інша наукова література. Кассіодор переконав папу Агапіта (535-536) заснувати в Римі подібну школу, Кассіодору належить і «Повчання», в якому він обґрунтовував необхідність книжкової культури. Але невдовзі після його смерті (близько 580 р.) монастир Віваріум припиняє існування і подальша доля Кассіодорової бібліотеки невідома. Згідно гіпотетичному припущенню ця бібліотека була розібрана, принаймні частково, мандрівними монахами-місіонерами, які переселялися в Ірландію та Британію, де в VI ст. множаться монастирі зі школами та бібліотеками при них, дякуючи яким серед місцевого населення розповсюджується грамота. Найбільші і найвідоміші монастирські бібліотеки існували в Бангорському монастирі в Ірландії і в Кентерберійському в Англії. Пізніше частина монахів з Британських монастирів поверталася на материк, де продовжували засновувати нові монастирі зі школами та бібліотеками, найбільші з яких були в Монтекасіно в Італії, Корбійський і Турський у Франції, Санкт-Галленський і Фульда в Германії. Фонди монастирських бібліотек поповнювалися не лише за рахунок розмноження рукописів у скрипторіях, а й за рахунок багатих ктиторів, які наприкінці життя ставали ченцями і дарували монастирям, в яких стриглися свої бібліотеки. Приміщення бібліотек називалося «armarium» (від лат. - шафа), управляли монастирськими бібліотеками дуже часто самі настоятелі монастирів. Але згодом з'являється спеціальна посада монастирського бібліотекаря (*armarius liberarius*), в обов'язки якого входила передусім класифікація і каталогізація бібліотечних фондів. Класифікація скрізь була стандартною і досить примітивною, уся література поділяла на чотири групи: 1) літургійна, передусім святе письмо (тексти, що читалися при

богослужінні), 2) богословська (теологічні, полемічні і повчальні твори отців Церкви), 3) релігійна різної тематики, куди входили житія святих, твори церковних діячів, 4) світська, яка об'єднувала історичні, наукові і художні твори різних авторів, без поділу їх на християн і античних язичників.

На відміну від Візантії в мистецтві Західної Європи класичні художні

*Євангеліє з Дарроу, 675 р.,
євангеліст Матвій, арк.21.*

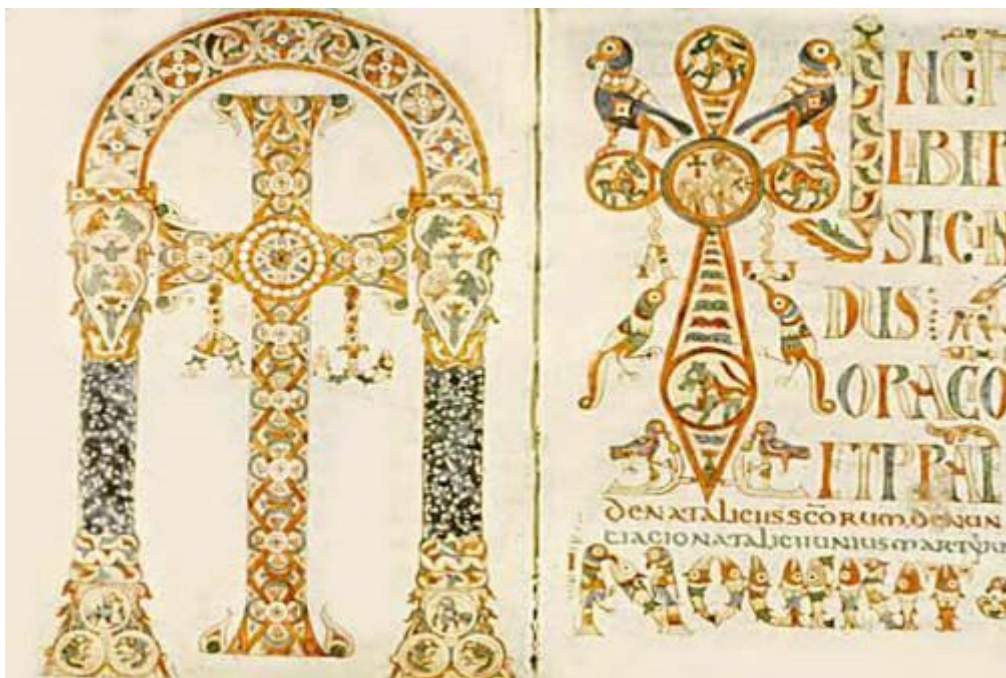
заголовків, а іноді і початкові стрічки і блоки основного тексту. Навіть постаті євангелістів і Христа, які поміщалися на початкових сторінках Євангелій, в VII – VIII ст. це дуже умовні зображення-знаки, які лиш нагадують антропоморфні образи.

традиції були майже повністю перервані. Лише частково асимільовані римлянами та греками народи, які заселяли північ Італії та південь Франції, зберігали до певної міри пам'ять про традиції класичного мистецтва, а щойно християнізованим германським племенам та англосаксам на Британських островах класичне мистецтво було невідоме зовсім. Тому переписуючи рукописи, у тому числі й літургійного змісту, вони прикрашали їх не сюжетними сценами, а орнаментами, які своїм плетивом і зооморфними мотивами нагадували декорацію ритуальних предметів часів язичницьких.

Орнаментами прикрашалися букви

*Євангеліє з Дарроу, 675 р.,
орнаментальна заставка на
повну сторінку, арк.192.*

*Меровінгське Євангеліє, VII ст. Фронтиспіс і перша
сторінка тексту.*

Ситуація принципово міняється після того, як королем франків стає Карл I Великий (768-814). Він засновує нову державу, «Священну Римську імперію», у 800 р. коронується Папою Римським і стає її імператором. Столицею своєї імперії робить не багаторазово розорюваний варварами Рим, а франкське місто Аахен.

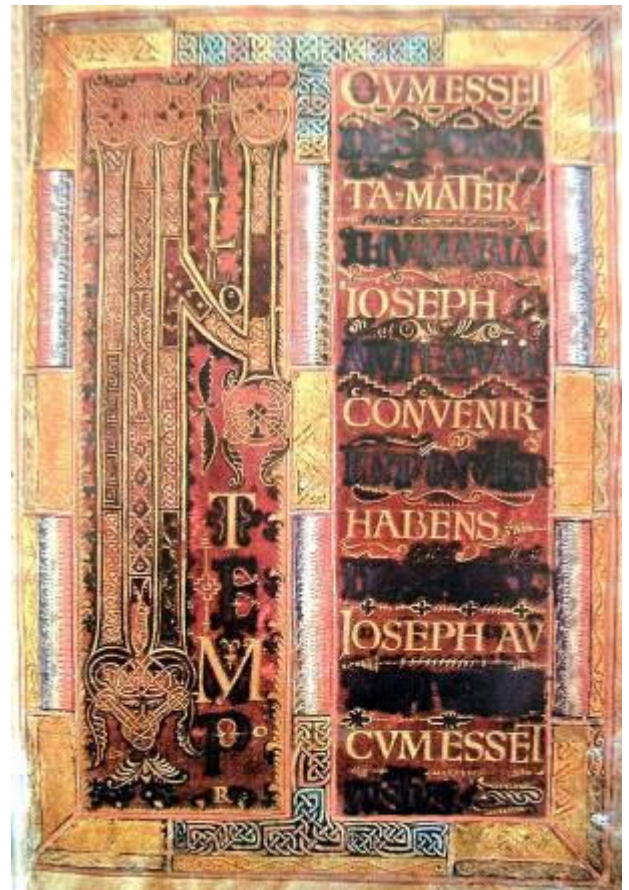
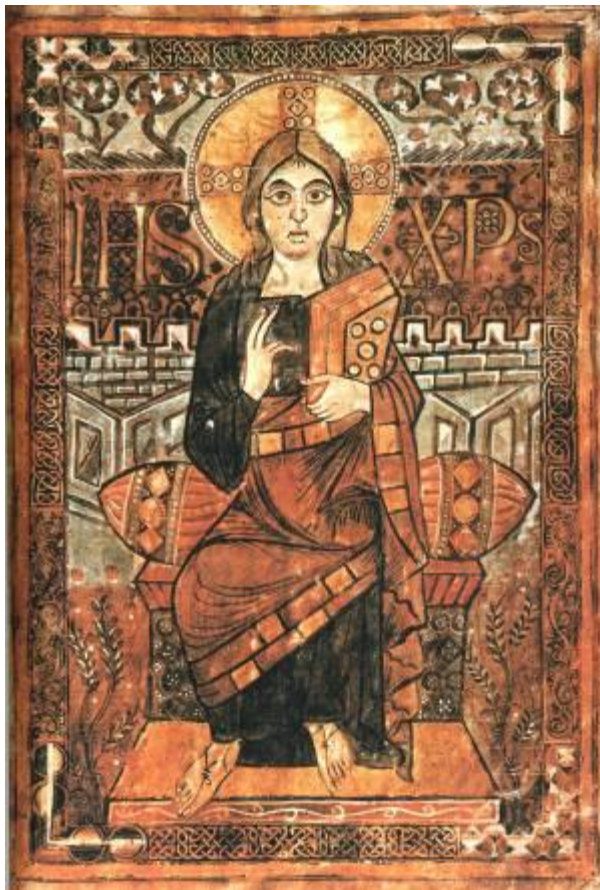
Однак діяльністю Карла Великого керували не лише політичні амбіції.

Він мріяв і про відродження традицій античної культури та мистецтв і відповідним чином спрямовував свою культурну політику. Державною мовою

різноплемінної імперії він робить класичну латину і створює при своєму дворі школу, яку за античною традицією називає

Академією Карла Великого. При школі організовує бібліотеку, фонди якої

складалися передусім з особистих замовлень Карла монастирським скрипторам, включали також дари, що приносили Карлу його піддані та монархи-сусіди, а також бібліотеки-трофеї, які він захоплював як воєнну здобич. До свого двору Карл запросив відомих європейських вчених, це філолог знавець латини і грецької мови, автор «Історії лангобардів» з Північної Італії Павло Диякон, франк Егінхард, автор «Життєпису Карла Великого», англосакс Алкуїн, теолог і поет Теодульф. Вони вели наукові диспути, участь у яких брав сам Карл, випускали наукові твори і підручники. В багатьох монастирях імперії виникають скрипторії. У VIII-IX ст. на основі римського напівунцального почерку з елементами пізнього книжкового курсиву формується і розповсюджується новий почерк, рядкові букви якого мали великі виноси. Це був так званий каролінгський мінускул (лат. *littera frasciosa*), який в різних областях мав свої особливості. В скрипторії Турського монастиря каролінгський мінускул називався «гальське письмо» (*scriptura gallicia*) і був досить схожим на антикву доби відродження. При цьому Карлом видавалися спеціальні імператорські постанови про покращення випуску книг у монастирях та приходах, одним з пунктів яких була вимога переписувати книги почерком «*littera bona*» (добрим письмом), тобто каролінгським мінускулом, який на три наступні століття став своєрідним європейським стандартом письма. А для художнього оформлення рукописів Карл запрошував з Візантії іконописців і мініатюристів, які стали навчати місцевих художників. Ще до коронації Карла він засновує придворну школу книжкової мініатюри і з його часів художнє опорядження літургійних рукописів Західної Європи вже близьке візантійській традиції як використанням відповідних їй іконографічних взірців і композиційних схем,

Євангеліє Годескалька, 783 р. Спас на престолі і перша сторінка тексту

так, певною мірою, і стилістично. Щоправда стосується це в основному сюжетних зображень, оформлення тексту ще довгий час зберігає орнаментальні традиції ірландської і меровінгської мініатюри. Окрім літургійної та теологічної літератури за часів Карла Великого та його наступників Каролінгів в монастирських скрипторіях переписують і розповсюджують також твори античних авторів. Дякуючи скрипторіям цієї епохи до нас дійшли твори Тацита, Светонія, Саллюстія, Цицерона, Вергілія, Тита Лівія, Пруденція і саме копії Каролінгів стали протографами для тиражування цих творів за доби Відродження. Однак через кілька десятиліть після смерті Карла (814 р.) Аахен перестає бути культурним центром і Академія Карла припиняє своє існування. Після цього практично вся освіта і книжкова культура зосереджується у монастирях, де копіювання античних (язичних) авторів припиняється. Тим не менш монастирські скрипторії і регіональні школи мініатюристів продовжують візантійську традицію і за наступників Карла. Переорієнтація на класичну культуру відбувається в цей

період і в Англії. Король Альфред Великий (849-900), запрошує до свого двору вчених, ініціює літописання, підтримує книготорговців.

Рубіж першого й другого тисячоліття вважається умовною датою початку романської епохи. З цього часу кордони основних європейських королівств – майбутніх держав Франції, Іспанії, Німеччини, Швейцарії вже не мінятися, по всій Європі будуються великі муровані собори, інтер'єри яких розписуються фресками, а зовні вони прикрашаються скульптурою. Арочні і склепінчасті конструкції цих соборів виконуються за римською технічною традицією, звідси назва цієї епохи, яка виникла вже XIX ст., а

***Трірська Псалтир, кін. X ст.
(первинний блок Кодексу Гертруди),
цар Давид (показовими є стилістичні
відмінності з мініатюрами Апостола
Петра і іншими, вставленими в
Псалтир у Києві в другій половині
XI ст.***

також загальна назва стилю усіх мистецтв цього періоду. В цей період починає активно розвиватися народна культура. Близько 930 р. на латину перекладається і записується німецький епос «Вальтарія з міцною рукою» (перекладач або Еккерхард з Санкт-Галленського монастиря або Геральд зі Стрзбурга). Дякуючи перекладу цей епос зберігся, дещо пізніше записуються і інші героїчні епоси «Пісня про Нібелунгів», «Сказання про Беовульфа»,

відповідно нові жанри світської літератури. Ілюстрування таких сюжетів потребувало нових композиційних схем, які в цей період починають з'являтися. Але в мініатюрах літургійних

манускриптах іконографія основних біблійних і євангельських сюжетів

зберігається візантійська, хоча стилістично вони від візантійських мініатюр відрізняються дуже істотно, пориваючи з традиціями каролінгського періоду. Постаті персонажів антропоморфний характер зберігають, але гублять класичну пропорційність, трактування форми стає площино-декоративним, дуже умовні складки одягу скидаються на орнаменти, кольори набувають підкресленої яскравості.

З початком XII ст. характер романського мистецтва досить стрімко трансформується. Перші і найпомітніші зміни відбуваються в архітектурі, де циліндричні півциркульні склепіння римських конструкцій витісняються новими стрілчастими арками і склепіннями, які порівняно з півциркульними мають менший боковий розпір, відповідно не потребують масивних стін. Собори стають вищими, пропорції їхніх центральних фасадів стають витягнутими, експресивний порив до неба підкреслюється стрілчастими формами арок, що надбудовуються витягнутими трикутними щипцями, над крутими двосхилими дахами та аркбутанами з'являються численні гостроверхі башти. У XVI ст. ренесансні гуманісти назвали таку архітектуру «готичною» і така назва зберігається понині, попри її умовність, оскільки до народу готів ця архітектура відношення не має. Такий стиль виник у Франції і швидко розповсюдився по усій Європі, ставши інтернаціональним. Одночасно зі змінами в архітектурі відбуваються стилістичні зміни і в архітектурних орнаментах, плавні заокруглення листів класичного аканту загострюються, виникають гострокутно стилізовані квіткові форми, так звані хрестоцвіти, вигини стебел, які з'єднують ці флоральні елементи, набувають кутастої форми. Ці стилістичні трансформації поширюються і на інші види орнаментального мистецтва, передусім на декоративне оформлення рукописів. Показово, що в цей же період стрімко міняється характер письма. Округлі форми букв каролінгського мінускула набувають кутастої форми, внаслідок нового характеру заточки калама, кінець якого починають зрізати навкіс. Пропорції букв витягуються завдяки чому в одній стрічці їх уміщається більше і текст розташовують двома стовпцями, що підкреслює

вертикальні пропорції сторінки. З початку XIII і до кінця XV ст. таке письмо панувало по усій Європі, тику ж форму мали і перші друкарські шрифти. Лише в XVI ст. італійські гуманісти від такого письма відмовляються, вони називають його, як і архітектуру «готичним» (готи для них були уособленням варварства) і повертаються до форм каролінгського мінускулу, походження якого помилково з античним Римом. До XIII ст. пергамент для рукописів виготовлявся у монастирях, а пізніше його виробництвом зайнялися міські цехи ремісників, але зі збільшенням попиту на рукописи пергаменту постійно не вистачало. Але палімпсест, який широко застосовувався, особливо в ранньохристиянський період в монастирських бібліотеках твори язичників Тита Лівія, Вергілія, Евріпіда змивали і записували тексти Отців Церкви, в цей час вже не практикується. Щоправда, напередодні Відродження: монахи монастиря Гротаферата змили Біблію для написання трагедії Софокла, а на змитих посланнях апостола Павла переписали «Іліаду», але це поодинокі випадки. Оскільки з XIII ст. в Європі розгортається виробництво паперу, найбільш широко в Італії. З цього часу Візантія купує якісний італійський папір вона ще з VIII ст. імпортувала арабський папір, але він був менш якісним. Пергаментні або паперові зошити, з яких зшивався кодекс, нумерувалися римським цифрами, які називалися кустодами (лат. *custos* – вартовий). Вкінці кожного листа прийнято було писати перше слово наступного листа рекламанти (в друкованих книгах XV-XVI ст. термінологія помінялася – кустоди (номера зошитів стали зватися сигнатурами, а рекламнти кустодами). Суцільна нумерація сторінок відсутня (вперше вона з'являється лише в XIV ст.). До XIII століття ілюмуванням рукописів займалися ті ж монастирські скрипторії, в яких рукописи і виготовлялися. А з XIV ст. цю роботу все частіше починають виконувати наймані художники-миряни, незалежно від змісту рукопису, де його було виготовлено і для кого він призначався.

З розповсюдженням в Європі XII – XIII ст. світської літератури, фольклорної, рицарських романів, легенд про короля Артура і рицарів

круглого столу та різноманітної іншої, вона також починає ілюструватися. Тож для нових сюжетів розробляються нові композиційні схеми, одночасно умовно-ієратичний стиль романської мініатюри швидко трансформується, оскільки розмаїття світських тем не могло задовольнятися умовно-символічним зображенням персонажів, а потребувало наративно-оповідного трактування. Постаті персонажів зображуються більш реалістично, їх постави і жести стають природними, вони вільніше рухаються у просторі, який набуває глибини. В ньому з'являються пейзажі і інші деталі, які вказують обстановку, в якій відбувається дія. Подібним чином трансформується стиль біблійних та євангельських сюжетів у рукописах літургійного призначення, часословах, бревіаріях і ін. Візантійські іконографічні схеми основних сюжетів зберігаються, але їх персонажі починають рухатися значно активніше, їх поведінка не обмежується кількома канонічними поставами і ритальними жестами, вона ситуативно обумовлена. При цьому більшість сюжетних мініатюр в рукописах як світських, так і релігійних отримують орнаментальні облямування, часто у вигляді архітектурних вікон та ніш, що відмежовує простір зображення від простору глядача і провіщає концепцію ренесансну концепцію картини-вікна.

З ростом у XIII ст. міст в них виникають ремісничі цехи, які потребують освічених працівників. Для їх підготовки створюються міські світські школи, куди приймаються діти городян і селян. Порівняно з церковними школами вони мали інші програми і згодом на їхніх базах почали формуватися вищі учбові заклади – університети, які виникали з об'єднання дрібних учбових закладів окремих кафедр і колегій. Найстаршим в Західній Європі вважається Болонський університет (1119), наступний Паризький (офіційне заснування 1200), на початку XIII ст. в Англії створюються Кембриджський і Оксфордський університети, в Іспанії Саламанкський, а 1400 р. в Європі нараховувалося вже 55 університетів. Учбовою літературою університети початково забезпечували себе стихійно,

перші університетські бібліотеки не були централізовані і склалися із зібрань окремих кафедр і факультетів. Це були студентські конспекти лекцій, які після написання розмножувалися на замовлення наступних студентів дуже часто випадковими писарями, що призводило до численних неточностей і помилок. Щоб врегулювати подібне положення в університетах вводять устави, які контролюють тиражування та розповсюдження учбових рукописів. Перші такі устави декларовані Болонським університетом в 1259 і 1289, потім в 1334 рр., Паризькою Сорбоною в 1275 і в 1316 рр. Згідно уставів в університетах вводилася посада стаціонарія (лат. *stacionarii*), який мав контролювати підготовку рукописів для переписування і керувати їх розмноженням. Найчастіше це були місцеві книгопродавці, які займалися такою роботою на договірних засадах. Серед університетських бібліотек найкращою впорядкованістю фондів відзначалася створена у 1289 р. бібліотека Сорбонського університету в Парижі. В її каталогах окрім заголовка вказувалося походження книги, ціна, характер оформлення, у тому числі шрифт, а також топографія (номер шафи або пульта). Тематична класифікація орієнтувалася на античну традицію (сім вільних мистецтв). Управління бібліотекою здійснював обраний Радою університету на один рік бібліотекар і кілька його помічників. За взірцем бібліотеки Сорбонського університету були організовані бібліотеки Оксфордського і Кембріджського університетів. В XIII ст. бібліофільство стає аристократичною модою. В XIV ст. велика бібліотека була заснована французьким королем Карлом V у Луврі, завзятим бібліофілом був папа Іоанн XXII. Єпископ Даремський Річард де Бері (1287 р.), з 1334 р. канцлер Англії, автор праці «Філобібліон», свою приватну бібліотеку (1500 томів) заповів Оксфордському університету, в якому вивчав богослов'я. В кінці XIV ст. монахи францисканського ордена склали каталог фондів 160 монастирських і церковних бібліотек Англії. А барони і багаті рицарі збирають у своїх замках трубадурську поезію і рицарські романи, значно менше наукову і релігійну літературу. Невеликі бібліотеки влаштовуються

при ратушах багатьох міст. Дуже швидко європейський ринок літературою світського змісту, у тому числі такою, яка Католицькою Церквою вважалася шкідливою. Тому в XIII ст. виникають монастирські комуни переписувачів (лат. *clerici de vita communi, fraters vitae communis*), які працювали і для потреб світського ринку, але літературу випускали, лише схвалену і затверджену церковною цензурою. Однак попит на книги все збільшувалася, тому у великих містах Європи поряд університетськими та монастирськими скрипторіями в XIV ст., з'являються міські скрипторії, де для потреб міського книжкового ринку працюють по найму ремісники-переписувачі. У 1292 р. в паризьких податних списках зафіксовано 24 ремісники-переписувачі, а в XV ст. торгові лавки рукописів і майстерні для їх тиражування займали у Парижі цілий квартал, що звався Латинським. На початку XV ст. в Хагенау (Німеччина) існувала книжкова майстерня Дібольта Лауберга з розподілом спеціальностей: переписувачі, рубрикатори, ілюмінатори, мініатюристи, палітурники. Книга стає товаром, а її виробництво прибутковою справою. Тож тиражуванням і виробництвом книг займаються не лише грамотні люди, як наприклад університетські професори, що починають працювати і для потреб ринку, а значно більше комерсанти і дільці, на яких працюють по найму малограмотні ремісники. Тому для своїх бібліотек вчені люди переписували книги при можливості власноруч.

В період пізньої готики XIV – XV ст. сюжетні мініатюри в дорогих рукописах як світської, так і релігійної тематики часто займають усю сторінку або половину сторінки. Постаті персонажів в них об'ємно моделюються світлотінню, їх образи набувають портретних характеристик, інтер'єрне чи пейзажне зображується глибинно-просторовим з елементами прямої перспективи, мініатюра стає подібною ренесансній картині. Поля сторінок у тому числі текстових рясно декоруються орнаментами. При цьому в орнаменти на полях досить часто вставляються постаті персонажів тексту або й цілі сюжетні сцени, які перетворюються в маргінальні ілюстрації. В цей

же період виникає принципово нова композиційна організація сторінки, майже усю площу якої може займати сюжетна сцена з відносно невеликим прямокутником чистого пергаменту чи паперу на тлі якого розташовується текст. Подібні розкішні рукописи оформлялися відомими художникам, відповідно вони були надзвичайно дорогими і замовлялися дуже багатими людьми для власних бібліотек. Але художнє оформлення і рядових тогочасних рукописів орієнтувалося на подібну елітну продукцію, також дешевими і загальнодоступними вони не були.

По-справжньому масовою книжкова продукція стає лише з появою книгодрукування. В середині XV ст. Й. Гутенберг розробляє технологію друку тексту, набірною окремих металічними літерами. Але щонайменше за два століття до появи набірною друку по Європі поширюються картонні ігри придумані в Китаї, карти для яких друкуються з різьблених дерев'яних дощок в техніці ксилографії, винайденої також у Китаї. Незабаром з цільних дощок, на яких вирізався і текст, і ілюстрації, почали в XIV ст. друкувати календарі та листки з молитвами, а згодом і книги. В першій половині XV ст. такі книги розповсюджуються по усій Європі, особливо у Німеччині, однією з найпопулярніших була «Біблія бідних». Таких книг було надруковано багато, але усі на дешевому мало якісному папері, окрім того, користувалися ними до повного зношування, після чого їх викидали, тому ксилографічних книг до сьогодні збереглося лиш кілька сотень. Згодом ксилографію для виконання художніх ілюстрацій починають використовувати знамениті художники. Зокрема А. Дюрер у 1498 р. створив 15 ксилографічних ілюстрацій до книги «Апокаліпсис» книговидавця А. Кобергера (Нюрнберґ). Але це була вже епоха набірною друку, яка відкривала в історії книги нову сторінку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борухович В. Г.* В мире античных свитков. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1976. 296 с.
2. *Владимиров Л.И.* Всеобщая история книги. М.: Книга, 1988. с. 312.
3. *Запаско В.А.* Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 478 с.
4. *Истрин В.А.* Развитие письма. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. 396 с.
5. *Истрин В.А.* Возникновение и развитие письма. — М.: Наука, 1965.
6. Книговедение: Энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1982. с. 664.
7. *Немировский Е.Л.* Мир книги. М.: Книга, 1986. — 288 с.